

PRŪSŲ KATEKIZMŲ VOKIŠKŲ TEKSTŲ PIRMINIAI SALTINIAI

Neretai prūsų kalbos tyrinėtojų darbuose randame priekaištų vertėjams, ypač A. Viliui, už tai, kad šie savavališkai pertvarkinėjo vokišką tekstą, dažnai patys jo gerai nesuprasdami. Pretekstą tokiam vertėjų darbo vertinimui bus davusi užuomina pirmojo katekizmo išangoje: „Bet šitai yra anksčiau įvesta iš neigudimo vertėjų, — jie nepasistengė tinkamų žodžių suieškoti“¹.

Kas bent kiek domėjosi Liuterio katekizmų istorija, tas bus pastebėjęs, kad leidėjai naudojosi tam tikra laisve, kartais netgi prirašinėdavo kai ką ir visai beprasmiška². Leidėjai, rinkėjai, korektoriai savo nuožiūra darė pakeitimus, turėdami ketinimų pagerinti tekstą, padaryti jį suprantamesnį. Jie patys nusprendavo, kurias katekizmo dalis įtraukti į leidinį, kurių ne. Neretai dėl šių žmonių patiklumo ir paviršutiniškumo seno leidinio klaidos keliaudavo į naują³. R. Trautmanas⁴ pažymi, jog jis neradęs nė vieno katekizmo, visiškai identiško ankstesnėms redakcijoms.

Prūsų katekizmų leidimuose šalia prūsiško teksto paraleliai yra atspausdinti vokiški katekizmų tekstai. Kyla klausimas, ar pateikti vokiški tekstai yra tikrieji originalai? Jeigu taip, tai ar katekizmų vertėjai vertimo proceso metu tenkinosi tik šiomis katekizmų versijomis, ar naudojosi dar ir kitais šaltiniais? Jau E. Bernekeris⁵ iškėlė mintį, kad, versdamas Dekalogą, A. Vilis naudojosi kitokia vokiško teksto versija negu šalia išspausdintoji. Kokių nors labiau pagrįstų išvadų šiuo klausimu autorius nenurodė. Pirmuosius tekstologinius duomenis pateikė A. Becenbergeris⁶. Jo manymu, M. Mažvydo „Forma Chrikstima“ ir prūsų „Cixiti Laiskas“ vokiškas originalas yra Nasau, Reinpfalce ir Viurtenberge naudotas 1543 m. sudarytas Krikšto formuliaras. 1880 metų žurnale „Archiv für slavische Philologie“ 4-me numeryje randame A. Briuknerio pastabą, kad prūsiško teksto pagrindu paimtas originalas vis dar nėra įrodytas⁷. B. Vilento Mažojo katekizmo vokišku originalu, tiesa, nevysiškai

¹ Mažiulis V. Prūsų kalbos paminklai. — V., 1981. — T. 2. — P. 68.

² Bezenberger A. Studien über die Sprache des preußischen Enchiridions // Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung. — 1907. — Bd. 41. — S. 69.

³ Knoke D. K. D. Martin Luthers kleiner Katechismus nach den ältesten Ausgaben in hochdeutscher, niederdeutscher und lateinischer Sprache herausgegeben und mit kritischen und sprachlichen Anmerkungen versehen von D. Karl Knoke. — Halle, 1904. — S. 49.

⁴ Trautmann R. Die altpreußischen Sprachdenkmäler. — Göttingen, 1910. — S. 29.

⁵ Berneker E. Die preußische Sprache. — Strassburg, 1896. — S. 90.

⁶ Bezenberger A. Litauische und Letische Drucke des 16 Jh-s, 1875. — S. XXVII—XXVIII.

⁷ Brückner A. Preußisches // Archiv für slavische Philologie. — 1880. — Bd. 4. — S. 26—28.

identišku, F. Bechtelis laikė 4-tą M. Liuterio Enchiridiono redakciją, t. y. 1542 m. leidimą. Jo manymu, šiuo leidimu tikriausiai rėmėsi ir 1561 m. prūsų katekizmas⁸. Po kurio laiko Gėtingeno bibliotekoje F. Bechteliumi į rankas pateko 1558 m. Prūsiškoji bažnytinė agenda (Die Preussische Kirchenordnung). Knygos šifras Gėtingeno bibliotekoje — Jus. germ. stat. 1040 k 4. Šios agendos skyrius apie sutuoktvių bei krikšto apeigas F. Bechtelis laikė prūsiškų Sutuoktvių ir Krikšto formuliarių, taip pat ir M. Mažvydo „Forma Chrikstima“ vokiškuoju originalu⁹.

Prūsų paminklų tekstologijos problemas yra nagrinėjęs A. Becenbergeris¹⁰. „Kol kas neįmanoma, — rašė jis, — nustatyti kiekvienos, labiau į akis krįntančios teksto vietos pagrindinio šaltinio. Taip pat neišiki, ar Abelis Vilis būtent taip rašė veikiamas kitų katekizmų vertimų, ar pats vienur tesingai, kitur klaidingai pakeitė tekstą. Kiekvienas kalbos tyrinėtojas, susidūręs su prūsišku tekstu, neturėtų akiai remtis vien tik šalia esančiu vokišku originalu ar, priešingai, per daug susižavėti mokyklinė katekizmų tradicija. Visas prūsiškos redakcijos skirtynes reiktų nagrinėti su ypatingu filologiniu įžvalgumu, ypač bandant daryti kokias nors išvadas“¹¹.

Labai nuodugnią visų galimų teksto šaltinių analizę, jų bibliografinės charakteristikas bei tekstologinius apibendrinimus pateikė R. Trautmanas¹². Išstudijavęs daugelį vokiško katekizmo leidinių, jis nustatė, kad visi trys prūsų katekizmai nėra savavališkai sudaryti, o remiasi atitinkamais originalais.

1. Pirmojo ir Antrojo prūsų katekizmų pagrindiniu originalo tekstu laikomas 1531 metų Vitenbergo Mažasis katekizmas: **ENCHIRIDION. Der kleine Catechismus fur die gemeine Pfarher und Prediger. Mart. Lu. MDXXXI.** Pabaigoje: **Gedruckt zu Wittenberg durch Nickel Schirlentz.** Šį Vitenbergo leidinį 1853 m. paskelbė R. F. Th. Sneideris savo darbe „Martin Luthers kleiner Katechismus nach den Originalausgaben kritisch bearbeitet von Lic. R. F. Th. Schneider“. Berlin, 1853. Į šio katekizmo sudėtį įeina M. Liuterio pratarmė, Dekalogas, Tikėjimo išpažinimas, Viešpaties maldą („Tėve mūsų“), Altoriaus ir Krikšto sakramentai, Išpažinties maldos, Ryto ir Vakaro maldos, Maldos prieš valgį ir po valgio, Namų lentelė. R. Sneideris¹³ pažymi, jog 1531 m. Vitenbergo Mažasis katekizmas ilgą laiką buvo laikomas vienu iš labiausiai pavykusių ka-

⁸ Bechtel F. Bartolomäus Willents litauische Obersetzung des Lutherschen Enchiridions und der Episteln und Evangelien // Litauische und Letische Drucke des 16 Jh.-s. Heft 3, 1882. — S. III—IV.

⁹ Bechtel F. Zu altpreußischen Enchiridion // Altpreußische Monatschrift. — 1881. — Bd. 18. — S. 310.

¹⁰ Bezenberger A. Erich Berneker. Die preußische Sprache. Texte, Grammatik, etymologisches Wörterbuch. Angezeigt von A. Bezenberger // Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen. — 1897. — Bd. 23. — S. 285—321.

¹¹ Bezenberger A. Op. cit. — 1907. — S. 70.

¹² Trautmann R. Die Quellen der drei altpreußischen Katechismen und des Enchiridions von Bartholomeus Willent // Altpreußische Monatschrift. — 1909. — Bd. 46. — S. 217—231, 465—479.

¹³ Schneider R. F. Th. Martin Luthers kleiner Katechismus nach den Originalausgaben kritisch bearbeitet von Lic. R. F. Th. Schneider. — Berlin, 1853. — S. LV.

tekizmo leidimų. Nuo 1531 m. nusistovėjo Mažojo katekizmo leidybos struktūra. Šio Vitenbergo leidinio pagrindu buvo rengiami vėlesni leidimai ir vertimai. Tikriausiai dėl tos pačios priežasties šis katekizmas pateko ir į prūsų katekizmų rengėjų rankas. Pirmojo ir Antrojo prūsų katekizmų vokiško teksto pagrindu yra paimtos 5 pagrindinės katekizmo dalys (Dekalogas, Tikėjimo išpažinimas, Viešpaties malda, Krikšto ir Altoriaus sakramentas (be M. Liuterio paaiškinimų).

Palyginus Pirmojo ir Antrojo katekizmų vokišką tekstą su pirminiu šaltiniu, t. y. su 1531 m. Vitenbergo Mažuoju katekizmu, pastebėta, kad jie ne visada sutampa. Pavyzdžiui, *Die Zehen gebot Gottes I 4*¹⁴, *Die Zehen gebot Gottes II 4* — *Die Zehen gebot W13*¹⁵. Toks pat variantas kaip I ir II vokiškame tekste yra Didžiajame katekizme¹⁶: *Die Zehen Gebot Gottes; Deyn wille geschee auff erden als jm himmel I 8*¹⁷, *Deyn wille geschee auff erden als jm himmel II 8*¹⁶⁻¹⁷ — *Dein wille geschee jm himel also auch auff erden W 34*²⁻³. Panašus tekstas kaip I ir II katekizmų vokiškame tekste yra Biblijoje¹⁷: *dein Wille geschee auf Erden wie im Himmel (Math. 6. 10); Niedergestigen zu der helle I 6*¹⁸, *Nidergestigen zu der hellen II 6*¹⁸ — *Nidder gefaren zur Hellen W 25*⁷. Šioje vietoje I ir II katekizmų vokiškas tekstas sutampa su „*Ein Büchlein*“¹⁸; *niddergestiegen zu der Helle Bchl 82*¹.

Nuodugnai išnagrinėjus tekstus, galima teigti, kad tose vietose; kur originalo tekstas nesutampa su pirminiu šaltiniu — 1531 m. Vitenbergo Mažuoju katekizmu, teksto rengėjai, matyt, bus pasinaudoję kitais šaltiniais: Didžiuoju katekizmu (5x), Biblija (4x), *Ein Büchlein* (5x).

Yra atvejų, kai I ir II vokiškas tekstas skiriasi tiek nuo W, tiek ir nuo kitų minėtų šaltinių. Pavyzdžiui, *Von der Tauffe I 10*⁸, *II 10*⁸ — *Das Sacrament der heiligen Tauffe W 39*, *dancket und gab seynen jüngern I 12*¹⁴⁻¹⁵, *II 12*¹⁴⁻¹⁵ — *dancket und gab jn den W 56*⁷. Šiose vietose tekstą turbūt pakeitė rengėjai ir spausdintojai.

2. III katekizmo pirminiu šaltiniu laikomas 1543 m. Leipzigo Mažasis katekizmas: **ENCHIRIDION. Der kleine Catechismus. Fur die gemeine Pfarherr und prediger. D. Mart. Luther. Leipzig.** Pabaigoje: **Ge-druckt zu Leipzig durch Valentin Babst in der Ritterstrassen. M. D. XLIII.** Šis leidinys turi nuo 1531 metų katekizmų leidyboje nusistovėjusią Enchiridiono struktūrą. 1543 metų Leipzigo Enchiridioną 1904 m. paskelbė D. Knoke savo darbe „D. Martin Luthers kleiner Katechismus nach den ältesten Ausgaben in hochdeutscher, niederdeutscher und lateinischer Sprache herausgegeben und mit kritischen und sprachlichen Anmerkungen versehen von D. Karl Knoke“, Halle, 1904. Siame darbe šalia

¹⁴ I — Pirmasis prūsų katekizmas, II — Antrasis prūsų katekizmas, III — Trečiasis prūsų katekizmas.

¹⁵ W — 1531 m. Vitenbergo Mažasis katekizmas.

¹⁶ Luther M. Grosser Catechismus. Deutsch Catechismus. Mit einer newen Vorreden und vermanung zu der Beicht. — Wittenberg, 1535.

¹⁷ Luther M. Biblia. — Wittenberg, 1535.

¹⁸ Ein Büchlein für die kinder gebessert und gemehret. Der Leyen Biblia, Wittenberg // Schneider R. F. Th. Op. cit. — S. 79—83.

1543 m. Leipcigo leidimo autorius skelbia 1529 m. Marburgo (hochdeutsch), 1529 m. Hamburgo (niederdeutsch), 1531 m. Magdeburgo (niederdeutsch) Enchiridiono tekstus bei 1529 m. J. Lonicerio ir J. Zauromano lotyniškus Enchiridiono vertimus. Palyginti su kitais leidimais, 1543 m. Leipcigo katekizme yra ilgesnė Namų lentelė (Haustafel) ir trumpesnė Maldos prieš valgi (Benedicite) redakcija. Kaip priedas pabaigoje yra pridėta Giesmė vaikams („Ein Kinderlied“). D. K. Knokė¹⁹ nurodo, kad 1543 m. Leipcigo Mažajo katekizmo leidimas nusipelno ypatingo M. Liuterio katekizmų tyrinėtojų dėmesio. Katekizmo tekstas pasižymi dideliu autentiškumu, kadangi jį rengiant buvo išstudijuotos visos ankstesnių M. Liuterio katekizmų redakcijos. Leidinys labai rūpestingai suredaguotas: gerai apgalvotas teksto suskirstymas dalimis, rašyba nuoseklesnė negu kitų katekizmų. Be abejonės, prie teksto redagavimo ir korektūros bus prisidėjęs koks nors mokytas žmogus, tikriausiai mokytojas. Todėl, matyt, neatsitiktinai (pripažįstant šio leidinio privalumus) 1543 m. Leipcigo Mažasis katekizmas tapo pagrindiniu originalo tekstu Trečiajam prūsų katekizmui rengti. Prūsų III katekizmo vokiško teksto pagrindu paimtos šios 1543 m. Leipcigo Mažajo katekizmo dalys: Dekalogas, Tikėjimo išpažinimas, Viešpaties malda, Krikšto ir Altoriaus sakramentai, Išpažinties maldos, Ryto ir Vakaro maldos, Maldos prieš valgi ir po valgio, Namų lentelė.

Enchiridiono vokiškas tekstas nėra visiškai identiškas pirmykščiam originalui, t. y. 1543 m. Leipcigo Mažajam katekizmui. Ypač daug neatitikimų tarp šių tekstų pastebėta Dekaloge. Pvz., *Ich bin der Herr dein Gott du sollt nicht andere Götter neben mir haben* III 26⁵⁻⁵ — *du sollt nicht ander Götter haben* L 68,²⁰; *Gedenk des Sabbaths das du jhn heyligest* III 28₆ — *du sollt den Feiertag heiligen* L 70¹⁵. Iš viso šioje Katekizmo dalyje pastebėta 16 atvejų, kai III katekizmo vokiškas tekstas nesutampa su 1543 m. Leipcigo leidimu. R. Trautmanas nurodo, kad tose vietose III vokiškas tekstas paprastai sutampa su Niurnbergo Vaikų pamokslais²¹. Sudarydamas vokišką Dekalogo tekstą, vertėjas Abelis Vilis, matyt, bus rėmęsis dviem šaltiniais: 1543 m. Leipcigo Mažuoju katekizmu ir Niurnbergo Vaikų pamokslais. Šitai atsirado kontaminuota-versija, turinti ir vieno, ir kito teksto elementų.

Kitose Enchiridiono dalyse nesutapimų palyginti nedaug. Keletą kartų vertėjas, matyt, bus pasinaudojęs kitais šaltiniais: 1531 m. Vitenbergo Mažuoju katekizmu (14x), 1540 m. Vitenbergo Mažuoju katekizmu, Marburgo katekizmu (1x), Magdeburgo katekizmu (1)²², Biblija (1x).

Yra atvejų, kad III katekizmo vokiškas tekstas nesutampa nei su L,

¹⁹ Knokė D. K. Op. cit. — S. 49.

²⁰ L — 1543 m. Leipcigo Mažasis katekizmas.

²¹ Catechismus oder Kinder predig: R. Trautmanas (Op. cit. 1909, 219) nurodo, kad šis katekizmas buvęs pridėtas prie Brandenburgo-Niurnbergo bažnytinės agendos. Jis pats naudojęsis Getingeno bibliotekoje buvusiu šios agendos egzemplioriumi: Jus. statut. I 7245. A. Becenbergeris (Op. cit. 1907, 69 išn.) pažymi, kad minėtus Niurnbergo Vaikų pamokslus 1554 m. Karaliaučiuje išleides Johanas Daubmanas.

²² 1529 m. Marburgo ir 1531 m. Magdeburgo Mažajo katekizmo leidimai yra paskelbti D. Knokės leidinyje (Knokė D. K. Op. cit. — S. 68—114).

nei su kitais minėtais šaltiniais. A. Vilis pats vietomis bus pakeitęs vokišką tekstą:

a) vietoje vienu žodžių pavartojo kitus: pavyzdžiui, **Welche sind die-se wort III 60₇ — Welche sind solche wort L 90₆**;

b) įterpė naujų žodžių: pavyzdžiui, **Acker und Viehe III 40₇ — Acker, Viehe L 76₃₁**;

c) praleido kai kuriuos žodžius ir frazes: pavyzdžiui, **from gesinde III 52₁₁₋₁₂ — from Gemahl frome Kinder from Gesinde L 84₆**.

III katekizmo vokiškame tekste vartojamos kitokios negu 1543 m. Leipcigo leidime santrumpos, žyminčios citatas iš Biblijos. Pavyzdžiui, **I Timotheo am 5 III 88₄ — j. Tim. v. L 108₃₀**.

3. Sutuoktuvų ir Krikšto formuliarių vokiško teksto pirminį šaltinį sudaro 1558 metų bažnytinė agenda: **Kirchen Ordnung. Wie es im Herzogthumb Preussen beydes mit Lehr und Ceremonien sampt andern so zu Fürderung und Erhaltung des Predigampts Christlicher Zucht und guter Ordnung von nöten gehalten wird. Anderwit ubersehen gemehret und publicieret.**

ANNO CHRISTI M. D. LVIII. Pabaigoje: **Gedruckt zu Königsberg in Preussen bey Johann Daubman. 1558.** Agendą sudaro dvi dalys. Pirmoji dalis apima pagrindinius krikščioniškojo mokyimo postulatus, antroji — nurodymus, kaip atlikti įvairias religines apeigas. Hercogas Albrechtas pažymi šią agendą prūsiško Enchiridiono įžangoje: „Ir kad taipogi vaikų krikštijimą ir sutuoktuves su didesne nauda bei pagarbumu toliau prūsų liaudžiai galima būtų atlikti, mes tas pačias formas, kaip jos yra mūsų bažnytiniame potvarkyje, vienodai į prūsų kalbą šalia to katekizmo liepėme išversti“²³. Šią agendą pripažino ir ja naudojosi tik oziandrininkai²⁴. Ilgą laiką buvo manoma, jog ši agenda yra ir M. Mažvydo „Forma Chrikstima“ vokiškasis originalas²⁵. Remdamasis savo dar 1925 metais Karaliaučiaus bibliotekoje atliktais tyrinėjimais, Chr. Stangas padarė išvadą, kad tikrasis M. Mažvydo „Forma chrikstima“ šaltinis nėra vokiškasis Kirchen Ordnungas (agenda), o atskiras skyrius apie krikštijimą leidinys, pasirodęs 1559 m. Leidinio pavadinimas: „**Form der Tauff. Wie die in der Kirchenordnung des Herzogthums Preussen, und anderen mehr, verfasst. Gedruckt zu Koenigsberg, durch Johann Daubmann, Anno Christi 1559**“²⁶.

Sutuoktuvų formuliario pagrindą sudaro 1558 metų bažnytinės agendos antroje dalyje esantis skyrius apie Sutuoktuvų apeigas: **Ordnung der Ehe einleitung und von den verbotenen Gradibus (P. 48—53)**. Krikšto formuliario pagrindą sudaro minėtos agendos antroje dalyje esantis skyrius apie krikštijimą: **Von der Tauff wie die sol gehalten werden (P. 1—8)**.

²³ Mažiulis V. Op. cit. — P. 96.

²⁴ Gerulis J. Mažvydas. Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1970 metams. — Kaunas, 1922. — P. XVIII.

²⁵ Bechtel F. Op. cit. 1881. — S. 310; Gerulis J. Op. cit. — P. XVIII.

²⁶ Stang Chr. M. Mažvydo „Forma Chrikstima“ šaltiniai // Baltistica. — 1976. — XII(1). — P. 7—8.

Sutuoktvių ir Krikšto formuliarių tekstas beveik pažodžiui sutampa su nurodytais agendos skyriais, išskyrus tai, jog A. Vilis atsisakė Krikšto formuliare esančios glosos bei keletu nurodymų, skirtų apeigas atliekančiam dvasininkui.

Vilniaus universiteto
Vokiečių kalbos katedra

Įteikta 1989 m. sausio 13 d.

ЗОФИЯ ДУДАЙТЕ

**ПЕРВИЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ НЕМЕЦКИХ ТЕКСТОВ ДРЕВНЕПРУССКИХ
КАТЕХИЗИСОВ**

Резюме

Немецкие тексты I и II катехизисов опираются на Виттенбергские издания Малого катехизиса 1531 г. *Der kleine Catechismus für die gemeine Pfarher und Prediger. Mart.Lu.MDXXXI. Gedruckt zu Wittenberg durch Nickel Schirlentz.* Они отклоняются от Виттенбергского издания лишь в нескольких местах. Возможно, что переводчики иногда пользовались и другими источниками: Большим катехизисом, Виблейей.

Немецкий текст III катехизиса опирается на Лейпцигское издание 1543 г. *Enchiridion. Der kleine Catechismus. Für die gemeine Pfarherr und Prediger. D.Mart.Luther. Leipzig. Gedruckt zu Leipzig durch Valentin Babst. M.D.XLIII.* Сравнивая тексты, установлено, что текст Декалога образован при помощи двух источников: Лейпцигского издания Малого катехизиса 1543 г. и Нюрнбергских детских проповедей. В остальных частях катехизиса различий между обоими текстами немного. Их можно объяснить использованием других источников. Возможно также, что переводчик А. Виль сам иногда менял текст.

Немецкий текст формуляров Бракосочетания и Крещения взят из церковной агенды 1558 г. *Kirchen Ordnung. Wie es im Hertzogthumb Preussen beydes mit Lehr und Ceremonien sampt andern so zu Fürderung und Erhaltung des Predigampts christlicher zucht und guter Ordnung von nöten gehalten wird. Anderweit übersehen gemehret und publicieret. ANNO CHRISTI M.D.LVIII. Gedruckt zu Königsperg in Preussen bey Johann Daubmann, 1558.*

ZOFIJA DODAITE

**DIE QUELLEN DER DEUTSCHEN TEXTE
DER ALTPREUßISCHEN KATECHISMEN**

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der deutsche Text des I und II Katechismen hat als Grundlage die Wittenberger Ausgabe des Kleinen Katechismus von Jahre 1531: *Enchiridion. Der kleine Catechismus für die gemeine Pfarher und Prediger. Mart. Lu. MDXXXI. Gedruckt zu Wittenberg durch Nickel Schirlentz, MDXXXI.* In manchen Fällen unterscheidet sich der deutsche Text des I und II Katechismus von Wittenberger Ausgabe und folgt den anderen Quellen: dem Großen Katechismus, der Bibel.

Der deutsche Text des III Katechismus stützt sich auf die Leipziger Ausgabe des kleinen Katechismus von Jahre 1543: *Enchiridion. Der kleine Catechismus. Für die gemeine Pfarherr und Prediger D. Mart. Luther. Leipzig. Gedruckt zu Leipzig durch Valentin Babst in der Ritterstraßen. M.D.XLIII.* Große Unterschiede zwischen beiden Texten sind im Dekalog zu bemerken. Der deutsche Text des Dekalogs stützt sich auf zwei Quellen: auf Leipziger Ausgabe des kleinen Katechismus vom Jahre 1543. und

auf Catechismus oder Kinder predig. In andern Theilen des Katechismus gibt's keine großen Unterschiede. Manchmal hat der Übersetzer A. Will auch andere Ausgaben des kleinen Katechismus benutzt. Manchmal hat er selbst den Text korrigiert und verändert.

Der deutsche Text des Tauff- und Traubüchleins ist aus der Kirchenordnung vom 1558 entnommen (II Teil, S. 1—8, 48—53): *Kirchen Ordnung. Wie es im Herzogthumb Preussen beydes mit Lehr und Ceremonien sampt andern so zu Förderung und Erhaltung des Predigampts Christlicher zucht und guter Ordnung von nöten gehalten wird. Aderweil übersehen gemehret und publicieret. ANNO CHRISTI M.D.LVIII. Gedruckt zu Königsberg in Preussen bey Johann Daubmann. 1558.* A. Will hat einige Stellen in Agenda übergangen. Sonst fallen die Texte zusammen.